

DAVID MARSHAL LANG, **THE ARMENIANS: A PEOPLE IN EXILE**, London - Boston - Sydney, 1981 (XIV + 190 pages).

ՏէՅՎիՏ ՄԱՐՇԱԼ ԼԵՆԿ, «ՀԱՅԵՐԸ՝ ՏԱՐԱԳԻՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԻ ՄԸ», Լոնտոն - Պոսթոն - Սիտնի, 1981 (XIV + 190 էջ) :

Նախապէս լոյսին տալէ ետք կարգ մը գործեր¹, կովկասագէտ Տէյվիտ Մարշալ Լենկ հայոց պատմութեան ուսանողին ներկայացաւ իր Հայերը՝ Տարագիր ժողովուրդ Մը խորագիրը կրող գործով, որ շատ հաւանաբար պիտի չըլլայ վերջինն անգլիացի այս պատմաբանին լոյս ընծայած եւ հայերու ներկայ եւ անցեալ կեանքին հետ առընչուող գործերուն :

Հակառակ իր թերութիւններուն եւ անբաւարար հաստատումներուն՝ Լենկի Հայաստան՝ Քաղաքակրթութեան Օրրան հատորը մնաց ընդհանուր ակնարկ մը լոկ՝ հայութեան որպէս ժողովուրդ ու քաղաքակրթութիւն կտրած ճամբուն վրայ նետուած : Հետագային՝ Չարլս Պըրնիի գործակցութեամբ հրատարակուած գործէ մը ներս մէկուկէս տասնեակ էջերու մէջ Լենկ տուաւ ամփոփ մէկ պատկերը հայ գրականութեան . իսկ Գրիսթոֆըր Ուոքըրի հետ հրապարակ հանուածն եղաւ «Փոքրամասնութեանց Պաշտպան Մարմին»ին հրատարակած թիւ 32 տեղեկագիրը, զոր 1978-ին հայերէնի թարգմանեց ու հրատարակեց բժիշկ Թորոս Թորանեանը Հալէպի մէջ : Այս բոլորէն ետք էր որ լոյս տեսաւ Լենկի Հայերը՝ Տարագիր ժողովուրդ

1. Տէյվիտ Մարշալ Լենկ, Հայաստան՝ Քաղաքակրթութեան Օրրան, Լոնտոն, 1970 : Տէյվիտ Մ. Լենկ եւ Չարլս Պըրնի, Բլուրներու ժողովուրդները — Պատմական Արարատ եւ Կովկասներ (Քաղաքակրթութեան Պատմութիւն), Լոնտոն - Նիւ Եորք, 1971 : Տէյվիտ Մ. Լենկ եւ Գրիսթոֆըր Ուոքըր, Հայերը, Լոնտոն, 1971 (բարեփոխուած վերահրատարակութիւն, 1978) : Տէյվիտ Մ. Լենկ, Պուկարները, Լոնտոն, 1976 : (Այստեղ յիշատակուած բոլոր աշխատասիրութիւնները հրատարակուած են անգլերէն լեզուով) :

Մը դործը, որ ըստ հեղինակին՝ լրացուցիչ մըն էր իր Հայաստան՝ Քաղաքակրթութեան Օրրանին: Իրականութեան մէջ՝ Հայաստանով Լենկ փորձեց տալ մէկ պատկերը անցեալէն ներս թաղուած առասպելական Արարատին եւ անոր շրջակայքին, որոնք Հին Քարէ Շըրջանէն ասդին ծառայեցին որպէս կեդրոն մարդկութեան աճին ու դարգացումին:

Ապա մասնաւորելով իր խօսքը՝ Լենկ կը շարունակէ թէ «Հասնելով դասական եւ միջնադարեան շրջաններուն՝ փորձեցի տալ մէկ պատմւած հայ ժողովուրդին Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքական, ընկերային, դեղարուեստական եւ դրական կեանքին բերած նպաստին:

«Հռոմէական ժամանակներէն սկսեալ եւ իրանեան, բիւզանդական, արաբական, մոնղոլական եւ օսմանեան տիրակալութեան շրջաններուն՝ Հայաստան զոհն եղաւ կրկնուող յարձակումներուն:

«Մօտ երկու հազար տարիէ ի վեր հայեր կը գաղթեն ու կը հաստատուին արտասահմանի մէջ:

«... Մեծ մասով սիրոյ արտայայտութիւն մըն է այս դործը, որ կը պարունակէ յուշեր եւ տպաւորութիւններ իմ այցելութիւններէս, զորոնք կատարած եմ անցեալ երեսուն հինգ տարիներու ընթացքին դէպի կեդրոնները հայկական գաղթականութեան...: Կը յուսամ որ այս գիրքը... պիտի ցոյց տայ աշխարհին թէ ի՞նչ կրնան իրագործել մարդկային խիղախութիւնն ու ճիշդ անյաղթահարելի դժուարութիւններու դէմ յանդիման: Անիկա չի հետեւիր ժամանակագրական սրբէ տուեալ ծրագրի, եւ, որքան որ կարելի է այդ մէկը, խուսափած եմ կրկնելէ այն նիւթը, որ մաս կը կազմէ նախկին հրատարակութիւններուս»:

Նոր չէ որ Լենկ պիտի ճանչնայ հայութիւնը: Արդարեւ՝ 1 փետրուար 1978 թուակիր իր նամակով անիկա կը յայտնէ Բժիշկ Թորանեանին թէ «Իմ անձնական բարեկամութիւնս հայերու հետ ունի աւելի քան երեսուն տարիներու պատմութիւն: 1944-ին երբ ես թաւրիզ գացի որպէս Իրիտանական Քոնսիլի տեղակալ, ծանօթութիւն հաստատեցի այնպիսի հայ անձնաւորութիւններու հետ, որոնցմէ էր Ներսէս Մելիք-Թանգեան Արքեպիսկոպոսը»²:

Հայերու հետ ունեցած իր բարեկամութեան եւ անկէ յառաջացած սիրոյն մէկ արտայայտութիւնն է այս դործը, որ, իրաւամբ ոչ կը կրկնէ նախկինները եւ ոչ ալ կը հետեւի ժամանակագրական որեւէ դրութեան:

2. Տէյվիտ Մ. Լեմկ եւ Քրիստոֆըր Ժ. Ուոքըր, Հայերը, (Քրգ. Բժ. Թ. Թ. Թորանեան), Հալէպ, 1978, էջ 9-10:

Իրականութեան մէջ՝ այս հատորն առաջին գործն է որ կու գայ գրիչէն ոչ-հայ հեղինակի մը եւ որ կու տայ պատմութիւնը հայ զաղթականութեան եւ հայկական հին ու նոր զաղթօճախներուն:

Այսօր՝ փոքր ակնարկ մը անոր բովանդակութեանը վրան նետուած՝ պիտի ցոյց տայ, որ այս գործին առաջին քանի մը գլուխներով կը տրուի ամփոփ մէկ պատումը հայուն ժԹ. դարու վերջին քառորդի կեանքին, հայկական աճող ու գերաճող յոյսերուն, Հայկական Տասնհինգի ելեւէջներուն, Բիւզանդիոնի եւ Խալիֆայութեանց միջեւ ինկած հայութեան արիւնումին, Խաչակրական շարժումին եւ Կիլիկեան զարթօնքին, եւ հայութեան կաղմութեան, որ եւ որպէս ժողովուրդ, մուտքին՝ թատերարեմէն ներս պատմութեան:

Հատորին առաջին եօթանասուն էջերը գրաւելէ ետք բոլոր այս նիւթերով՝ Լենկ կ'անցնի հիմնական յաջորդ հարցին — հայ զաղթականութիւնը երէկէն մինչեւ այսօր: Այսպէս՝ վաթսունվեց էջ գրաւող այս հատուածով անիկա կու տայ պատմութիւնը Հնդկաստանի եւ Պենկալի, Պուրմայի եւ Սինկափուրի, Ռուսիոյ եւ Խրիմի, Մոլտաւիոյ եւ Ռումանիոյ, Լեհաստանի եւ Հունգարիոյ, Պուլկարիոյ եւ Եթովպիոյ, Միացեալ Նահանգներու եւ Աւստրալիոյ, Ֆրանսայի եւ Մերձաւոր Արեւելեան երկիրներու, Պաղեստինի եւ Պարսկաստանի, Չինաստանի եւ Թիպեթի, Կիպրոսի եւ կարգ մը այլ վայրերու: Այսուհանդերձ կայ անհաւասարակչիւ բան մը այս բոլորին մէջ: Կարգ մը գաղութներ՝ ինչպիսին են Հնդկաստանը, Միացեալ Նահանգները, Խրիմը, Ռուսիան, Ռումանիան եւ Հունգարիան կը տրուին բաւական լայն խորացումով՝ պարզօրէն անոր համար որ անոնց մասին կան օտարալեզու բազմաթիւ աղբիւրներ, մինչ բաւական խեղճ կը մնայ պատումը Լիբանանի՝ քսանվեց, Եգիպտոսի՝ տասը, Սուրիոյ՝ չորս, եւ Իրաքի՝ երկուքուկէս տողով. Կիպրոս ունի ինը տող. մինչ Միացեալ Նահանգներուն նուիրուած կան տասնվեց, ռուսահայ գաղութին՝ տասնմէկ, եւ եթովպահայ եւ պուլկարահայ գաղութներուն՝ երեքական էջ: Բացակայ են թրքահայ, յունահայ, իտալահայ, հոլանտահայ, անգլիահայ, պելճիքահայ, գերմանահայ, եւ մանաւանդ գանատահայ եւ Հարաւային Ամերիկայի հայկական զանազան գաղութները:

Հատորին մնացեալ յիսուն չորս էջերը յատկացուած են հայկական խոհանոցին՝ որմէ սքանչելի յիշատակներ ունի հեղինակը, հայերու ներկայութեան՝ արեւմտեան եւ միջազգային գրականութեան մէջ որպէս տիպար եւ նկարագիր, հայկական պանթէոնին, եւ հայ արուեստագէտներու եւ արուեստագիտուհիներու, որոնք կը փայլին միջազգային երկնակամարին վրայ: Հոս ալ Լենկ կը մնայ թերի եւ առաւելաբար յենած լոկ արեւմտեան աղբիւրներու վրայ:

Պակասաւոր է միջազգային գրականութեան պեղումը, որովհետեւ եթէ քիչ մը աւելի աշխատանք տարուած ըլլար՝ պիտի շուտով երեւան գար որ Հենրի Միլլըր, Սարթըր, Ալպերթօ Մորավիա, Գ. Ալլըն Սետլըր եւ բազմաթիւ ուրիշներ ունէին հայ տիպարներ իրենց գործերուն մէջ: Նոյն թերին առկայ է նաեւ արուեստագէտներու եւ արուեստադիտուհիներու պարագային: Իսկ հայկական պանթէոնը, որուն կը բերուին ու կը զօդուին Պաւլիկեան եւ Թոնդրակեան Շարժումները եւ արեւորդիները, եւ ապա՝ Կեորկի Իվանովիչ Կիւրճիէֆն իր այսպէս ասած «աղանդ»ով: Վերջին այս հատուածը հետաքրքրական ընթերցում մը կրնայ հայթայթել արեւմտեան պարզ ընթերցողին, սակայն չի կրնար դոհացնել խորացումի հակամէտ ուսանողը պատմութեան:

Այս բոլորէն ետք կը ծագի հարցումը: Ինչո՞ւ դրուեցաւ այս գիրքը: Լենկ չի պատասխաներ հարցումներու, ընդհակառակը կը զրէ, որովհետեւ կը ճանչնայ հայն ու անոր պատմութիւնը, զիտէ սպրած խարկանքը հայուն, վերահասու է խորութեանը անոր տառապանքին, եւ մանաւանդ՝ կը հասկնայ ինչո՞ւն վերջին երկու տասնամեակի ընթացքին հայու զիտակցութեան զարթօնքին եւ այդ զիտակցութենէն յառաջացած հակաթուրք շարժումին: Լենկ կողմնակից է հայութեան պահանջներուն, եւ այս կողմնակցութիւնն իրեն արժեց որոշ բախում մը Լոնտոնի թրքական դեսպանատան եւ այն հաստատութեան հետ, ուր կը դասաւանդէր ինք: Արդիւնքն այս բոլորին. ահաւասիկ՝ Հայերը՝ Տարագիր ժողովուրդ Մը, որ եթէ չէ ամբողջական՝ է, սակայն, առաջին փորձը հայկական սփիւռքի օտարագիր պատմութեան: